

Барбара БУДИНЬСЬКА,

завідувачка відділу бібліотекознавства Інституту книги і читання Бібліотеки Народової, співредактор щорічника «Publiczni Biblioteki w Liczbach»

Публічні бібліотеки в нових адміністративних, соціальних і культурних умовах

Систематичні дослідні роботи Інституту книги і читання Бібліотеки Народової в колі проблематики публічних бібліотек указують напрями і характер змін, які відбуваються в цій сфері й охоплюють одночасно зміни ладу, культурний і цивілізаційний прогрес, зміни у формуванні запитів читачів, які користуються послугами бібліотек.

Джерелом знань про публічні бібліотеки, виконуваними ними функції, суспільну акцептацію їхньої діяльності є, зокрема, щорічники «Публічні бібліотеки у цифрах», які видаються Бібліотекою Народовою з 1972 р. Дані з 34-го щорічника, які ілюструють стан і організацію публічних бібліотек у 2004 р., стали основою цієї статті.

Структура публічних бібліотек

Стан публічних бібліотек у Польщі нерозривно пов'язаний з соціально-економічними змінами в країні. Значно вплинули на їхнє функціонування, організаційну форму і зміст останніми роками:

- Закон про місцеве самоврядування¹ від 8 березня 1990 р., у результаті якого гмінні бібліотеки стали муніципальними установами.

---

¹ Закон від 8 березня 1990 р. про місцеве самоврядування (В. З. № 16, п. 95); Закон від 17 травня 1990 р. про розподіл завдань і компетенцій, визначених в особливих законах між органами гміни і органами урядової адміністрації, а також про зміни деяких законів (В. З. № 34, п. 198).

- Закон про пов'язове (районне) самоврядування² від 5 червня 1998 р., який став основою для створення середнього рівня державної адміністрації, а потім для створення бібліотек пов'язового рівня, а також Закон про воєводське самоврядування³ від 5 червня 1998 р., який вплинув на зміну колишнього статусу бібліотек воєводського рівня⁴.

Формально-організаційне регулювання, яке випливає зі змін соціального устрою, супроводжувалося змінами в бібліотечному законодавстві. Закон про бібліотеки⁵ від 27 червня 1997 р. регулює обсяг компетенцій, методи функціонування й організації системи публічних бібліотек. Його доповнює Закон про організацію і ведення культурної діяльності від 25 жовтня 1991 р. із подальшими змінами⁶.

Наслідком уведення вищевказаних законодавчих ініціатив були зміни в бібліотечній справі, що можна означити двома основними моментами: публічні бібліотеки підпорядковуються органам місцевого самоврядування (гмінні і воєводські бібліотеки керуються і фінансуються органом відповідного рівня місцевого самоврядування), створюється юридична база для започаткування пов'язових публічних бібліотек.

Із 1999 р., після того, як пройшло майже 25 років, мережа публічних бібліотек повернулася до триступеневої структури. До бібліотек воєводського рівня, установ із багаторічною традицією, і гмінних, із досвідом не менше чверті сторіччя, приєдналися пов'язові бібліотеки. Пов'язати, які були створені відповідно до адміністративної реформи, повинні були утворити середній рівень публічних бібліотек. Усупереч намірам законодавця, до кінця 2005 р. пов'язові бібліотеки були створені **лише в 297 пов'язках** (міських і земських) із загальної кількості 379, тобто **в понад 78 % пов'язків** (78,4 %), причому в багатьох випадках вони стали формаль-

ними структурами, які не виконують поставлених перед ними законом завдань або реалізують їх в обмеженому вигляді. Бібліотеки для земських пов'язків створені **в 73,9 % пов'язків**, тобто в 232 серед 314. Отже, нині неможливо говорити про повну мережу публічних бібліотек і формування між ними функціональних зв'язків. Про проблему ослаблення функціональних зв'язків у рамках мережі публічних бібліотек вже дискутувалося на початку 90-х років ХХ ст.

Те, що публічні бібліотеки є муніципальними установами, організованими і такими, що фінансуються відповідними органами місцевого самоврядування, **впливає на їх величезну організаційну диференціацію і можливості реалізації єдиних завдань, передбачених законом**. Неповна мережа пов'язових бібліотек ускладнює створення системи публічних бібліотек, які тісно співпрацюють одна з одною і користуються, відповідно, взаємодіючою («компатибельною») комп'ютерною мережею.

Стан публічних бібліотек

У 2004 р. було зареєстровано в Польщі 8653 установи⁷, у тому числі 30,65 % становлять головні бібліотеки, інші – це їхні філії. Частка участі сільських бібліотек із загальної кількості бібліотек становить 66 % (66,4 %). Мережа доповнюється 1811 бібліотечними пунктами, значення яких у обслуговуванні читачів дедалі слабшає.

Порівняно з 2003 р. спостерігається незначне зменшення загальної кількості бібліотек. П'ятнадцятий рік триває тенденція зниження організаційних ресурсів мережі. Проте вже чотири роки, як темп скорочення мережі став нижчим середньорічного показника за 15 років (1,1 %). **Стосовно переломного 1989 року⁸ число бібліотек у цілому зменшилося на 16,1 %.**

Зменшення кількості бібліотек і філій викликало подальший ріст середньої чисельності мешканців району, яка обслуговується однією бібліотечною установою – 4412 чоловік (на 0,6 % більше порівняно з попереднім роком і цей показник перевищив верхню межу норми, рекомендованої IFLA для т. зв. країн, які розвиваються – 4 тис. мешканців). Від цього явища страждають, насамперед, сільські території, де частіше ліквідовуються бібліотечні установи (наприклад у 2004 р. 74,3 %

² Закон від 5 червня 1998 р. про пов'язове самоврядування (В. З. № 91, п. 578).

³ Закон від 5 червня 1998 р. про воєводське самоврядування (В. З. № 91, п. 576).

⁴ Підставою для початку дій згідно з законами про самоврядування був т. зв. II «компетенційний» закон (Закон від 24 липня 1998 р. про зміни деяких законів, які визначили компетенції органів громадської адміністрації – у зв'язку з реформою державного ладу (ст. 130 – зміна закону про бібліотеки) (В. З. № 106, п. 668).

⁵ В. З. 1997 р. № 110 п. 721 з подальшими змінами.

⁶ В. З. № 85, п. 539 і з 1 січня 1999 р. Зміни, відповідно до В. З. 1998 р. № 106, п. 668; а також зміни, відповідно до В. З. № 129 п. 1440 2001р. з подальшими змінами.

⁷ Дані на 31.12.2004 р.

⁸ З 1989 р. в Польщі почалися зміни устрою.

втратах – це сільські установи), а також ті групи читачів, у котрих взагалі ускладнений доступ до соціального обслуговування (у 2004 р. 13 % бібліотечних об'єктів було пристосовано для осіб, які пересуваються на інвалідних візках (1122), у тому числі в містах – 7,4 %, на селі – 5,6 %).

На такому високому рівні, як у 2003 р., утримувалося число бібліотечних установ (2350) з обмеженою організаційною самостійністю, у тому числі 77,7 % – це установи, які діють у рамках будинків і центрів культури. Серед інших знаходяться бібліотеки, які функціонують в організаційному поєднанні зі шкільними – 16,8 % (обумовлені як публічно-шкільні бібліотеки або муніципальні, або галузеві публічно-шкільні) або бібліотеки «у структурі інших установ» – 5,5 %. Під час роботи над розподілом дотацій Міністерства культури, положення останніх виявило бібліотекарям масштаб явища, яким насправді є організовані бібліотеки. Воно виявило також величезні проблеми, перед якими стоять несамостійні бібліотеки, наприклад, не занесені до реєстру культурних установ у гміні, вони не можуть безпосередньо виступити з проханням про державну фінансову допомогу (наприклад у формі дотації).

Число бібліотек, які знаходяться у структурі інших установ досягло 1/4 чисельності мережі, і в такий спосіб стало істотним соціальним явищем, тим більше, що понад 81 % таких установ знаходиться на селі і, незважаючи на незначний спад 2004 р., надалі спостерігається ріст тенденції до такого об'єднання усупереч забороні, записаній у положеннях новелізації Закону про бібліотеки.

Незважаючи на втрати в мережі, **площа бібліотек у 2004 р. не зменшилася**. Характерною є диспропорція між розміром бібліотек на селі й у містах; у містах одна установа займає в середньому площу понад 200 м², на селі – 59 м². Черговий рік скорочувалося число місць для користування фондами (на понад 0,7 %), тому майже 72 % втрат стосується сільської бібліотечної мережі.

Найкращі умови бібліотечних приміщень відзначені в Західнопоморському воєводстві (3,8 м² на 100 жителів), у Любуському (3,18), у Вармінсько-Мазурському (2,9) і Опольському (2,8), гірші, ніж у 2003 р. – у Поморському (1,8), Мазовецькому (2,0), і Малопольському (2,1), Свентокшисьькому (2,1), Подляському і Люблінському (2,2). Не змінилося також співвідношення площі і кількості читачів. Найтісніше в малопольських і поморських бібліотеках (10 «статистичних читачів» на 1 м²), дещо просторіше в бібліотеках Західнопо-

морського, Опольського, Любуського і Вармінсько-Мазурського воєводств.

Після трирічного (2001–2003 рр.) спаду числа тих, хто займається основною діяльністю в публічних бібліотеках, у 2004 р. відзначається незначний ріст працівників – до 17 472 чоловік (на 0,6 % більше, ніж у попередньому році, тобто на 96 чоловік).

Уже багато років статистика відзначає позитивні зміни у структурі освіти тих, хто займається основною діяльністю. Збільшувалася кількість працівників, які володіють вищою і середньою кваліфікацією, скорочувалося – без фахової освіти. В 1991 р. працівники з кваліфікацією бібліотекаря становили менше половини (47 %) усіх працюючих, у 2004 р. їхня участь серед усіх, які займаються основною діяльністю, утримується на рівні 2/3 від загальної кількості (67,3 %). Робітники з вищою бібліотечною освітою становили понад 25 %, із середньою – 41,7 %.

Позитивним явищем у мережі публічних бібліотек є **їхнє оновлення**. За даними ЦСУ (Центрального статистичного управління) у 2004 р. 2984 (34,5 %) бібліотеки і бібліотечні філії у Польщі використовували 12 850 комп'ютерів. У середньому, на одну комп'ютеризовану устанovu припадало 4,3 машини, а взагалі на організаційну одиницю мережі лише 1,5.

Як впливає з декларацій бібліотек, лише 47,4 % усіх комп'ютерів (6086) було використано для бібліотечно-бібліографічних робіт. Найбільш комп'ютеризованою була робота в галузі комплектування й опрацювання фондів; для цих цілей було використано 3833 машини (63 %). Для каталогізації використовувалося 1258 комп'ютерів (21%), для обліку читачів і фондовидачі – 907 комп'ютерів (15 %). Такий розподіл використання комп'ютерної техніки характерний для початкової фази інформатизації бібліотек; з її розвитком і поширенням центральних баз опису, опрацювання фондів скорочується на користь копіювання готових описувань.

У бібліотечних процесах найчастіше використовуваною програмою був МАК (продукт Бібліотеки Народової, 983 декларації), SOWA (комерційна програма, 618 декларації), VTLS (166) і Libra (140). Для читачів була доступна менше ніж половина комп'ютерів, які використовуються у бібліотеках (47,36 %). Підключених до інтернету було 9308 комп'ютерних місць (понад 72 %), із цього ледве більше половини (4860) із можливістю доступу для читачів.

За даними ЦСУ, найширшою комп'ютеризація

публічних бібліотек є у Лодзінському і Вармінсько-Мазурському воєводствах, де понад половину бібліотечних установ оснащено такою технікою (значною мірою завдяки допомозі держави в рамках програми «Контракт для воєводства» обидва воєводства визнали завдання, пов'язане з комп'ютеризацією публічних бібліотек). У Малопольському, Поморському, Подляському і Куявсько-Поморському воєводствах оснащені комп'ютерами понад 40 % бібліотечних установ. Найгірші у цьому відношенні воєводства: Свентокшиське (13,5 % комп'ютеризованих бібліотек і філій) і Любуське (17 %).

У містах оснащена комп'ютерами була рівно половина бібліотек, на селі – ледве кожна четверта (26,6 %). Комп'ютеризована міська бібліотека мала в середньому шість машин (6,2), на одну сільську бібліотеку припадало в середньому два з половиною комп'ютери.

Співставлення даних ЦСУ 1999 і 2004 рр. показує, що протягом 5 років кількість оснащених комп'ютерами бібліотек і філій зросла з 685 (7,6 %) до 2894, тобто майже у 4,5 рази. Беручи до уваги, що в бібліотеках у 1999 р. 2337 комп'ютерами користувалися працівники і 554 надавалося для вільного доступу читачам, то загальний приріст робочих місць також збільшився майже в 4,5 рази, а приріст числа комп'ютерів для читачів у 11 разів.

У скандинавських країнах, де інформатизація публічних бібліотек була проведена найшвидше в Європі, у першу чергу комп'ютеризовані філії у селах й у малих містах, тобто там, де доступ до книги й інформації про неї найбільше утруднений. У Польщі перешкодою в превазі сільських регіонів, крім бар'єрів, пов'язаних із фінансами і менталітетом, є також поганий стан так званої телефонізації села, що ускладнює створення дієвих комп'ютерних мереж.

Фонди публічних бібліотек

Систематичне відновлення книжкових зібрань публічних бібліотек – це основна умова їхньої популярності, а також умова реалізації покладених на них функцій. Тому придбання видавничих новинок, книг і часописів, аудіовізуальних і електронних видань протягом багатьох років викликало занепокоєння. У минулі роки, незважаючи на цільові дотації Міністерства культури⁹, показник закупівель систематично знижувався. Лише в 2004 р.

⁹ Цільові дотації надаються систематично з 2000 р.: 2000 р. – 9 млн зл., 2001 р. – 7463 тис. зл., 2002 р. – 1150 тис. зл., 2003 р. – 5 млн зл., 2004 р. – 10 млн зл., 2005 р. – 30 млн зл.

відбулося помітне поліпшення становища. Фонди публічних бібліотек становили понад 134,5 млн книг і періодики (134 455 354 томів), що на 217,5 тис. прим. більше, ніж у 2003 р. (ріст на 0,16 %). Правда, це незначний приріст, але варто його відзначити, тому що з 1996 р. спостерігалася безупинна тенденція спаду обсягу книжкових зібрань.

Відносно висока дотація в 2004 р. позитивно вплинула на зростання (понад 35 %) витрат на комплектування в Польщі порівняно з 2003 р. Якщо в 2003 р. вони становили майже 38 млн 600 тис. (38 585 956 зл.), в 2004 р. – 52 203 164 зл. (зростання на 13 617 208 зл.)¹⁰.

Ріст витрат на комплектування вплинув також на рівень показників закупівель на книжкові видання. Якщо в 2003 р. показник закупівель на 100 мешканців досягнуто найнижчого рівня за останні роки – 5,1 прим. (у 1988 р. – 18,6 прим. на 100 мешканців, тобто показник, рекомендований МК, систематично знижувався), в 2004 р. він зріс до 6,6 прим. на 100 мешканців.

У перерахунку на 1 мешканця Польщі зросли також витрати на закупівлю книжкових видань від 1 зл. 01 гроша до 1 зл. 37 гр., тобто на 36 гр. На одного читача припадає 6 зл. 95 гр., тобто понад 36 % більше, ніж рік тому. Цей приріст впливає частково з кількісного спаду числа читачів, проте є безсумнівним симптомом поліпшення становища. Бібліотеки на купівлю однієї книги в середньому витратили 20 зл. 70 гр. (у попередньому році 19 зл. 75 гр.).

Фінансування публічних бібліотек впливає на структуру витрат на придбання видавничих новинок. Приріст книжкових фондів у цілому в публічних бібліотеках на 64 % відбувався за муніципальні кошти і цільові дотації МК, 10 % – це книги, які надійшли з інших бібліотек, здебільшого, із ліквідованих сільських шкіл, решта отримані з різних джерел (дарунки читачів), а також купівля за добровільні внески читачів у фонд гуртків друзів бібліотек.

Незважаючи на високий рівень витрат (близько 3 % від минулорічного фонду) відбувся приріст книжкових фондів у 2004 р. Тому слід ще раз підкреслити, що зусилля Відомства культури на користь поліпшення трагічної ситуації в області комплектування книжкових фондів нарешті стали відчутними. Показник придбання книжкових новинок (6,6 прим. на 100 мешканців) не показує зростання, яке би усіх задовольняло, тому що воно

¹⁰ Публічні бібліотеки в цифрах-2004. – Варшава, 2005. – С. 56.

ледь відновлює стан 1996 і 1998 рр., але дає надію на призупинення подальшої деградації фондів у публічних книгосховищах.

У 2004 р. кращий показник закупівель (8,5 прим. на 100 мешканців) був відзначений у Мазовецькому воєводстві (торік 7,0), Дольнлшльонському (7,4; у 2003 р. – 4,4), Підкарпатському (7,2; 2003 р. – 6,0), Шльонському (7,1; 2003 р. – 6,2). Найнижчі показники закупівель (менше 6 прим. на 100 мешканців), тобто нижче 1/3 норми, встановленої Міністерством культури, були відзначені у воєводствах: Куявсько-Поморському (5,0), Лодзінському, Підляському, Свентокшиському, Вармінсько-Мазурському і Поморському. Проте, у кожному воєводстві показник закупівель у 2004 р. був вищим, ніж попереднього року.

Аудіовізуальні та електронні фонди в польських публічних бібліотеках становили лише неповних 2 % усіх фондів. Самі електронні документи як символ сучасності – це зовсім незначна частина основних фондів (0,03 %). Незначним є також обсяг надання доступу до цих фондів. У 2004 р. аудіовізуальних документів було видано 3597 тис. одиниць (на 3,5 % більше, ніж рік тому). Однак різко зросла кількість документів, які видаються на електронних носіях (634 тис. у 2004 р. замість 303 тис. у 2003 р., тобто більше ніж у два рази – 109,4 %).

Читачі

Кількість читачів у публічних бібліотеках у 2004 р. становила 7 508 511 чоловік, тобто на 0,9 % менше, ніж у попередньому році. Зменшилася кількість читачів як у містах (-0,9 %), так і в селах (-0,8 %). Спад кількості читачів до **19,7** на 100 жителів **призупинив тенденцію зростання у місті, що відзначалася до 1992 р., а на селі – третій рік поспіль.**

Незначний спад кількості читачів не ставить під сумнів існування в Польщі дивовижного культурного феномена, яким є зацікавленість публічними бібліотеками в умовах їхнього постійно недостатнього інвестування. Швидше навпаки, тенденція, яка спостерігається протягом останніх декількох років незначного, але очевидного росту відсотка читачів, що у 2003 р. досяг показника 19,8 %, підтверджує стабільну зацікавленість публічними бібліотеками, а, насамперед, їхньою пропозицією.

Варто також відзначити, що однією з характерних рис польської бібліотечної справи був у минулому «екстенсивний» розвиток бібліотечного читання, тобто залучення нових читачів шляхом створення нових бібліотечних установ у тих місцях скупчення людей, у яких дотепер їх не було.

Лише в 90-ті роки стали помітними зусилля бібліотекарів, спрямовані на розширення групи читачів шляхом інтенсифікації маркетингових дій, підвищення рівня привабливості пропозиції і пристосування її до потреб читача, відновлення інформаційних бібліотечних майстерень (комп'ютеризація), поліпшення умов доступу до фондів.

У багатьох випадках це бібліотекарям вдалося, тому що публічними бібліотеками користуються представники всього суспільства: із переважанням молоді (до 24 років – майже 86 % читачів), у тому числі учнівської (учні і студенти – майже 62 % читачів), найчастіше мешканці міст (74,3 % читачів бібліотек). Ці дані підтверджують думку, що публічні бібліотеки служать насамперед молоді, відповідаючи на їхні інформаційні і навчальні запити, реагуючи на їхню потребу у читанні неспеціалізованої літератури (відповідно до індивідуального смаку), а також людям, які живуть у міських центрах, що пов'язано з розвитком системи вищої освіти. Відзначається спад у рамках двох категорій наймолодших читачів (до 15 років і від 16 до 24), але зростає кількість представників трьох вікових категорій, що спільно можна визначити поняттям «віку життєвої самостійності і фахової активності».

Зміна в межах першої категорії впливає, напевно, з демографічної кризи у двох молодших вікових групах, а також зі змінами у вимогах до освіти (знання іноземних мов, фахове удосконалення, здобуття нової освіти або фаху) із тенденцією на старший вік.

Спад числа читачів вплинув на скорочення видачі книг додому до 152 192 тис. (із 153 622 тис. у 2003 р.). Це означає спад на понад 1430 тис. (майже 1 %) порівняно з результатами видачі книг 2003 р.

Кількість «видач на місці» в останні роки зростала середніми темпами (5 %), проте за два останні роки також спостерігається їхній спад. Незважаючи на це насиченість «читацької маси» у читальних залах у бібліотеках усіх видів і категорій є одним із найбільш характерних явищ у сфері бібліотечної справи упродовж десяти років.

Висновки

1. Повернення до триступеневої структури публічних бібліотек дає шанс на більш близьке фахове співробітництво між ними, відновлення пов'язаної з бібліотекою як координуючої установи, за умови розробки нової організаційної і фахової формули публічної бібліотеки пов'язаного рівня.

2. Зберігання тенденції спаду кількості публічних бібліотек і їхніх філій загрожує ліквідацією культурних установ, часто єдиних у локальному середовищі, незалежно від оцінки їхньої придатності і використання. Існують побоювання щодо ліквідації бібліотек, незважаючи на твердження, зафіксоване в Законі про бібліотеки: «гміна організує й управляє, щонайменше, однією гмінною публічною бібліотекою». Наслідки цих змін негативно відібразяться як на мешканцях міст (зростає кількість мешканців району, які обслуговує одна установа), так і села (наприклад може загрозувати повна ліквідація установи).

3. Скорочення числа публічних бібліотек, незначний спад кількості читачів, – це серйозний сигнал для організаторів бібліотек, їхніх працівників, які спонукають спонсорів до того, щоб більше піклуватися про ці установи, їхню сучасність і відновлення. Є надія, що дотації Міністерства культури будуть на необхідному фінансовому рівні підтримувати публічні бібліотеки й у наступні роки. Це забезпечить їм конкурентність завдяки видавничим новинкам, але, напевно, варто звернути серйозну увагу на технологічне оснащення публічних бібліотек.

4. Ступінь комп'ютеризації польських публічних

бібліотек нижчий від середнього порівняно з країнами Євросоюзу, зокрема скандинавськими країнами, Великобританією або Німеччиною. Комп'ютеризація публічних бібліотек проходить у нашій країні за принципом нескоординованості місцевих ініціатив, неоднорідності: функціональних концепцій, програмного забезпечення і відповідно взаємодіючих («компатибельних») баз даних. Відсутність координації характерна як для діяльності в межах мережі публічних бібліотек, так і співпраці з бібліотеками інших мереж (особливо вищих навчальних закладів). Публічні бібліотеки, особливо невеликі, комп'ютеризуються непостійно, тобто від випадку до випадку, техніка і програмне забезпечення не змінюються і не оновлюються. Це, відповідно, веде до того, що з часом їхня придатність стає, щонайменше, проблематичною. Таке розуміння комп'ютеризації бібліотек є неефективним і економічно необґрунтованим. Без відповідної урядової програми, яка визначить пріоритети комп'ютеризації бібліотек і узалежнить додаткове фінансування місцевих ініціатив від дотримання принципів, визначених у такому документі, немає шансів скоротити відстань, яка відокремлює нас від рівня бібліотек Євросоюзу і деяких інших країн.